

Toplumsal Değişme ve Din. Ejder Okumuş. İnsan Yayınları, 2015, 238 s. ISBN:9789755743554

FATMA DALAZ

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Lisans Öğrencisi.
Ankara, Türkiye
Social Sciences University of Ankara,
Faculty of Islamic Sciences, Undergraduate.
Ankara, Turkey

Tür: Kitap Değerlendirmesi

ORCID 0000-0001-8605-3258

fatma.dalaz@student.asbu.edu.tr

Geliş Tarihi: 15 Haziran 2022 | **Yayın Tarihi:** 21 Aralık 2022

Atıf/Citation: Dalaz, F. (2022). "Toplumsal Değişme ve Din. Ejder Okumuş. İnsan Yayınları, 2015, 238 s. ISBN:9789755743554." *Genç Atebe Dergisi* 3, 49-61

Özet

Yazar Ejder Okumuş *Toplumsal Değişme ve Din* adlı kitabını sosyolojinin önemli konularından olan sosyal değişim ile din sosyolojisinin anahtar konularından biri konumunda bulunan din-sosyal değişim ilkelerini incelemek suretiyle kaleme almıştır. Çalışmanın esas konusunu din ve toplumsal değişim ile din ve toplumsal değişimin karşılıklı ilişkisi ve etkileşimi oluşturmaktadır. Çalışmamız bu bağlamda eserin önemli noktalarına değinmek ve kitabı çeşitli açılardan değerlendirmek suretiyle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Toplumsal Değişme, Meşrûlaştırma, Modernleşme, Sekülerleşme, Din Sosyolojisi, Karşılıklı İlişkiler.

Abstract

The book *Social Change and Religion* of Ejder Okumuş has been written to examine the religion-social change which are important subjects of the sociology and key points of social change and sociology of religion. The main concern of the study is religion and social change and the interaction and correlation between the two. Our paper will handle the crucial points of the book in a nutshell and criticize it in different aspects.

Keywords: Religion, Social Change, Legitimation, Modernization, Secularization, Sociology of Religion, Mutual Relationships.

Giriş

Toplumsal Değişme ve Din kitabının yazarı olan ve din sosyolojisi disiplinine önemli katkıları bulunan Ejder Okumuş 1967 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu. 1988'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi. 1995'de Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisansını, 1999'da ise Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde doktorasını tamamladı. Çeşitli üniversitelerde öğretim üyesi olarak görev yapan Okumuş, hâli hazırda çalışmalarını Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde sürdürmektedir.

Yazar Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din* adlı kitabını sosyolojinin önemli konularından olan sosyal değişim ile din sosyolojisinin anahtar konularından biri konumunda bulunan din-sosyal değişim ilkelerini incelemek suretiyle kaleme almıştır. Toplumsal değişim-din ilişkisi konusunu bünyesine alan din sosyolojisi disiplini; dinin sosyolojik boyutunu, toplumların dini ve sosyal karakterli olgularını, din ile toplumun karşılıklılık esasını sosyal bir realite olması dolayısıyla bilimsel bir perspektifle inceler. Çalışmanın esas konusunu da bu kontekste din ve toplumsal değişim ile din ve toplumsal değişimin karşılıklı ilişkisi ve etkileşimi oluşturmaktadır.

Din, toplumsal değişmeyi etkilediği gibi toplumsal değişme de dini çeşitli açılardan etkilemektedir. Çünkü din, toplum tarafından üretilmemiş olmasının yanı sıra toplum tarafından ele alınan ve yaşanan bir fenomendir. Dolayısıyla toplum dinden etkilendiği gibi dinin de toplumdaki etkilendiği gerçeği çalışma boyunca göz önünde bulundurulmuştur. Çalışma, din ile toplumsal değişimin karşılıklı etkileşimlerini sağlıklı okuyabilmek için din-toplumsal değişim ilişkilerinin din sosyolojisinin merkezinde tarihsel perspektifle, vasıflama, karşılaştırma, açıklama, anlama ve yorumlama gibi yöntemlerden istifade edilerek tamamlanmıştır.

Akademik bir üslupla kaleme alınan eser, “önsöz”, “giriş”, “sonuç” ve “seçilmiş kaynakça” dışında üç ana bölümden oluşmakta ve her bölümün kendi içinde alt başlıkları bulunmaktadır. Birinci bölümde, “Toplumsal Değişim ve Din” üst başlığı altında ana hatlarıyla toplumsal değişimin anlamı, toplumsal değişim ve istikrar ile toplumsal değişimin faktörleri ve kuramları ele alınmıştır. Bu bölümde toplumsal değişim ve din kavramlarının ayrı ayrı ele alınmış olması bir sonraki bölümün okuması için hazırlık vasfı teşkil etmektedir. Bu minvalde dinin sosyolojik anlamına ve toplumsal işlevlerine de değinilmiştir.

İkinci bölüm “Din-Toplumsal Değişim İlişkileri” üst başlığından oluşmaktadır. Yazar, söz konusu ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle dinî meşrulaştırım ve din-toplum ilişkilerini ele almış ve ardından din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerini incelemiştir. Bu ilişki bağlamında dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi ile dinin etkilendiği toplumsal değişim-din ilişkisi çeşitli varyasyonlarıyla işlenmiştir.

“Kur'an ve Toplumsal Değişim” başlıklı üçüncü bölümde ise Kur'an'da toplumsal değişimin nasıl ele alındığı “Kur'an'da Sünnetullah” ve “Toplumsal Değişim” başlıklarıyla incelenmiştir.

1. Toplumsal Değişim ve Din

1.1. Değişim

Değişim, yalın hâliyle önceki durumdan başka bir hâle geçiş yapma durumudur. Değişim mutlak, tabiatın kendini gerçekleştirme durumudur. Değişimin çok boyutlu açılımları ve kendisinde varlık bulan dinamikleri olsa da biz çalışmanın ana konusunu teşkil eden toplumsal değişimi ve dinin toplumsal değişime etkisi ile toplumsal değişimin dine olan etkisini ele almakla yetineceğiz.

1.2. Toplumsal Değişimin Anlamı

Değişimin toplumsal boyutu, değişme olması sebebiyle kaçınılmazdır ve kaderini bu seyrinde yaşamaktadır. Hiçbir toplum durağan kalmamıştır; aksine mevcut dinamizmiyle varlığını gerçekleştirmiştir. Her toplum kendi değişimini meydana getirirken bir başka toplum bu değişime bağlı olarak durağanlığını sürdürebilir. Yani toplumlar birbirleriyle etkileşim hâlinindedir ve bir toplumdaki durağanlık durumu da diğerinin hareket hâlinde olma dinamizminden etkilenmektedir. Durağanlık, zihinde tecelli eden ilk anlamının yanı sıra toplumsal boyutta herhangi bir pasifliği ifade etmemekte; aksine değişimin niceliksel ve niteliksel oranlarının, değişimi aktif bir düzlemde yaşayan toplumlara kıyasla daha uzun vadede ve daha düşük bir tesirle tecelli ettiği kastedilmektedir.

1.3. Toplumsal Değişimin Faktörleri

Toplumsal değişme çeşitli faktörlere bağlı olarak kendini gerçekleştirmektedir. Yazar, başlıkta objektif bir zaviyeden toplumsal değişimin faktörlerini ele almıştır.

1.4. Coğrafya, Zaman ve Mekân

Toplumsal değişimde rol oynayan zorunlu faktörlerden birisi coğrafyadır. Söz konusu zorunlu faktörler insanın seçimlerinden bağımsız, onu destekleyen yahut engel olan bir unsur olarak karşımıza çıkabilmektedir. Mesela coğrafi şartlar olarak ele alabileceğimiz iklim, bitki örtüsü, ısı, su dağılımı, hayvanlar ve bitkiler dünyası ve çeşitli tabiat olayları gibi faktörlerin insan yaşamını kolaylaştırıcı/destekleyici yönleri olabileceği gibi, aksine insan karakterini olumlu ve olumsuz yönde etkileyebilecek, yaşam kalitesini sınırlandırabilecek yönleri de olabilmektedir. Bunun yanı sıra mekân faktörünün de toplumsal değişim bağlamında bir rolü vardır. Çünkü mekân zamandan ayrı düşünülemez ve mekân toplumun ikamet yeri olması dolayısıyla önemlidir. Zaman da içinde olayların, insan eylemlerinin ve toplumsal değişimin meydana geldiği bir kategori olması dolayısıyla çok önemlidir: “Değişim zamanda ve zamanla gerçekleşir.”¹

¹ Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 20.

1.5. Demografya

Toplumsal değişimde önemli bir rol olan demografya, nüfus artışının sosyal sistemde değişimlere yol açabileceği düşüncesinden hareketle ele alınır. Örneğin nüfus artışının ekonomik anlamda bir bağlayıcılığı olabileceği gibi demografik durumun savaşlarla da ilişkisi bulunabilmektedir. Bir toplumdaki nüfusun değişime uğraması, o toplumun sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda da değişime uğrayabilmesi demektir.

1.6. Muhalefet, Rekabet, Çatışma, İşbirliği, Bütünleşme ve Barış

Toplumsal değişimde “muhalefet” kavramı, rekabet ve çatışma biçimleriyle toplumsal değişimin iradi faktörlerindedir. Buna bağlı olarak rekabet durumu; işbirliği, bütünleşme ve çatışma durumlarını beraberinde getirebildiği gibi, çatışma ve savaşlar ise hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle toplumsal değişmeye ve bazen de toplumsal çöküşe neden olabilmektedir. Aynı zamanda toplumsal değişimde “barış” unsuru da toplumun kendi içinde kaynaşması dolayısıyla kolektif bir çalışma ve üretme sürecine girmesi bakımından olumlu yönde gelişim imkânı sağlayabilmektedir.

1.7. Göç ve Şehirleşme

Göç ile birlikte yerleşilen yerin mekânsal, iklimsel, kültürel, sosyal vb. durumlarına ve göç eden topluluğun sosyolojik konumuna bağlı olarak toplumun yapısında değişiklikler meydana gelebilir. Bu özelliği dolayısıyla göç unsuru toplumsal değişimin faktörleri arasındadır. Göç ile ilintili olarak şehirleşme de gelenek, kültürel oluşum, siyasal durum, din vb. unsurlarla ilintili olarak sosyal değişimi olumlu veya olumsuz etkileme durumuna sahiptir.²

1.8. Ekonomi

Ekonomi tek başına toplumun direği olmasa da toplumsal değişimde etkisi olabilecek önemli bir unsurdur. Ekonomik anlamda meydana gelen değişim, toplumun yapısını etkileyebilecek güce sahip olması dolayısıyla toplumsal değişimin önemli bir faktörüdür.

1.9. Kültür, Kültürel Değerler, Din ve İdeoloji

Sosyal değişimi etkileyen ve ona yön veren faktörlerden birisi de kültürdür. Kültürel karşılaşma ve alışveriş de kültür bağlamındaki toplumsal değişim unsurlarındandır. Kültürel değerlerle sıkı bir ilişkisi olan din ve ideoloji de toplumsal değişimde önemli bir rol oynar. Yazar, ana başlık olarak ele almasa da “kültür” alt başlığı altında egemenlik kurma, işgal ve sömürgecilik, bağımsızlık, bağımsızlaşma, uluslaşma, uluslararası ilişkiler ve küreselleşmenin de toplumsal değişimde önemli roller oynadığını vurgulamıştır.

² Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 30.

1.10. İcat, Keşif, Sanayi ve Teknoloji

Önemli bir iradi sosyal değişim faktörü olan icat, toplumsal boyutuyla sosyolojik düzlemde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Keşiflerin artması, sanayi ve teknolojinin önemli ölçüde gelişmesiyle beraber sosyal yapı etkileşime ve değişime uğramıştır ve hâlen uğramaktadır. Teknolojinin gelişmesi dolayısıyla yeni buluşların tarih sahnesinde ortaya çıkması ve beraberinde ahlakını da getirmesi, toplumun hem fiziksel hem de mental olarak değişime uğramasına yol açmıştır.

1.11. Karizmatik Şahsiyetler ve Sosyal Hareketler

Toplumsal değişimde karizmatik şahsiyetlerin rolü büyüktür. Tek başına liderlerin veya peygamberlerin tarih sahnesinde toplumsal anlamda önemli ölçüde değişiklikler yaptıklarını görmek mümkündür. Karizmatik şahsiyetlerle ilişkili olarak sosyal hareketler yeni bir toplum tipinin oluşmasında önemli bir faktördür.

Yine yazarın başlık olarak vermediği; fakat pasaj içerisinde zikrettiği bazı değişim faktörleri vardır. Bunlar siyaset, siyasal örgütlenme, genetik özellikler, gelenek, hukuk, beklenti, umut, eğitim, nedensellik gibi etkenlerdir. Sözü edilen tüm bu faktörler birbirleriyle etkileşim hâlinindedir.

1.12. Toplumsal Değişim Kuramları

Yazar, çalışmasında toplumsal değişim kuramlarının üçlü bir tipolojileştirmesini benimsemiş ve bu tipleştirmedeki her bir kuramın üzerinde kısaca durmuştur. Sözü edilen tipleştirme; büyük boy kuramlar (yükseliş ve çöküş, evrimci, modernleşmeci ve diyalektik), orta boy kuramlar (yapısal-işlevci ve çatışmacı) ve küçük boy kuramlar (grupsal ve bireyci) olmak üzere üç temel tipten oluşmaktadır.

2. Din

2.1. Dinin Sosyolojik Anlamı

Yazar bu başlık altında “Özsel (Substantif, Essential) Tanımlar”, “İşlevsel Tanımlar” ve “Din ve Sosyoloji: Din Sosyolojisi” konu başlıklarına yer vermiştir. Aynı zamanda yazar dini tanımlamanın kolay bir eylem olmadığını bu bölümde bilhassa vurgulamıştır. Çünkü bir din için bile pek çok yorum ve uygulama biçimleri olduğu için kolektif bir din tanımı ortaya koymak işleri daha da zorlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra bir sosyoloğun dine hangi açıdan baktığı ve dine hangi strateji ile yaklaştığı durumu da göz önünde bulundurulduğunda ortaya karmaşık bir durum çıkmaktadır. Bu durumda denilebilir ki, sosyolojik tanımlamalara hakikat gibi yaklaşmaktan ziyade stratejiler olarak yaklaşmak daha faydalıdır. Bu bağlamda din sosyolojisi literatüründe din tanımları iki ayrı kategoride toplanmaktadır. Din sosyologları tarafından iki temel strateji kullanılan tanımlar, substantif ve işlevsel tanımlardır. Substantif yani özsel tanımlar dinin ne olduğuna dair çalışmalar yaparken işlevsel tanımlar ise dinin ne yaptığına dair tasvirleme yapmaya çalışır. Ayrıca yazar, çeşitli düşünürlerin bağlı oldukları disiplin nispetince “din” kavramına yaklaşımlarını ortaya koymuş ve ele aldığı meseleyi somutlaştırarak zenginleştirmiştir.³

³ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 55.

2.2. Dinin Toplumsal İşlevleri

Din-toplumsal değişim ilişkisini anlayabilmek için dinin sosyal işlevlerini ele almak önemlidir. Bu bağlamda yazar, dinin sosyal işlevlerini, dinin sosyal boyutları kapsamında değerlendirmeye çalışmıştır. Dinin sosyal işlevi ile kast edilen, dinin toplumdaki konumu ve etkileşimi, ayrıca toplumsal sahadaki eylemidir.

Dinin birden fazla olumlu veya olumsuz, açık yahut gizli sosyal işlevi bulunmaktadır. Yazar, bunlardan önemli olanlarını ele almıştır. Bunlar; “Zihniyet Kazandırma”, “Bütünleştirme”, “Çatıştırma ve Parçalama”, “Organizasyon”, “Sosyalleştirme ve Sosyal Kontrol”, “Yapılandırma ve Düzenleme”, “Kimlik Kazandırma”, “Kültürü Koruma ve Aktarma”, “Değerler Hiyerarşisi Sağlama”, “Aracı Kurumluk” ve “Meşrulaştırma” olmak üzere konu başlıklarına ayrılmıştır. Bu işlevleri tek tek ele almak çalışmamızın kapsamını aşacağından “kimlik kazandırma” konusunu kısaca ele almakla yetineceğiz.

2.3. Kimlik Kazandırma

Din kimlik kazandırma işleviyle insanın ait olduğu toplumda kendisini bulmasını, tanımlamasını ve konumlandırmasını sağlar. Din, insana bir bakış açısı, kimlik ve karakter verir. Onu hiçlikten kurtararak bir varlık ve anlam kazandırır. Dinin insana kimlik kazandırma yönü, insana bulunduğu toplumda özgüven kazandırabilmektedir. Din, adeta insanın kendisini bilmesine, tanınmasına yardımcı olurken, herhangi bir kimlik krizine girmesine de mani olur. Din bir yandan insana kimlik kazandırırken, diğer yandan topluma da kimlik kazandırma işlevine sahiptir. Dinin bu işlevi sayesinde insanlar bir araya gelirler, cemaat olurlar; aynı amaç uğruna hareket edebilme potansiyelini açığa çıkarırlar.

Bu bölümü değerlendirme bağlamında şunlar söylenebilir: Toplum dinden uzak düşünmek sadece bir yanılsamadan ibarettir. Dini, dinî yönüyle ele almada yalnızca sosyolojik boyutunu göz önünde bulunduranlar yanılmaktadır. Çünkü dinin tüm bilimlere aşan bir kutsallığı ve ilahiliği vardır. Yazar dinin bu boyutunu göz ardı etmemiş; fakat çalışmanın amacı doğrultusunda dini sosyolojik açıdan ele almakla yetinmiştir. Dinin, dinî yönünü göz ardı etmek veya reddetmek gibi bir reaksiyona girişmek söz konusu değildir.

3. Din-Toplumsal Değişim İlişkileri

3.1. Meşruiyet ve Dinî Meşrulaştırım

Yazar, din ve toplumsal değişimin ilişkisini anlayabilmek için meşruiyet ve dinî meşrulaştırım ilkelerini ele almanın önemli olduğunu düşünmüştür. Çünkü dinin en önemli sosyal işlevlerinden biri meşruiyet kazandırma özelliğidir. Meşruluk, en genel anlamıyla mevcut bir durumun insanlar nazarındaki geçerliliğini ve haklılığını ifade eden bir kavramdır.⁴ Dinî meşruiyet ise bu bağlamdaki geçerliliğin, makullüğün ve yasallığın dinden ve dinî kaynaklardan sağlanması demektir.⁵

⁴ Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2018), 53.

⁵ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 88.

Dinî meşrulaştırım dolayısıyla pek çok durum yasallık ve hatta kutsallık kazanır. Dini, insan davranışlarına ve iç dünyasına kutsallık yerleştirmek suretiyle meşrulaştırır ve mevcut realiteyi kutsal olana bağlayarak açıklar; haklılaştırır. Din temalı meşrulaştırım, sosyal grubun düşünce ve davranışlarını belli bir düzleme oturtmak, onu geçerli ve haklı kılmak, anlamlandırmak ve izah etmek yönünde etkilemektedir.

Weber'in de ortaya koyduğu gibi din, toplumda gücün kullanımını haklı gösterir, açıklar ve rasyonalize eder. İnsan sadece güç ve imtiyaz istemek ve elde etmekle kalmaz; aynı zamanda bunların kendine bir hak olarak ait olduğu hissini duymak ve kendisinin haklılığı konusunda insanları ikna etmek, o noktada insanlara açıklamalar getirmek de ister. İşte burada dinî meşrulaştırım işlevi görür.⁶

3.2. Dinî Meşrulaştırım ve Teodise

Dinî meşrulaştırım başlığı altında verilen teodise kavramı, insanın ve toplumun yaşadığı olumsuz olayları anlamlandırması noktasında yardımcı bir faktördür. Çünkü teodise, kötü ve olumsuz görülen bir durumun Allah'ın adaleti dolayısıyla insanlara zuhur etmesi, gönderilmesi ve anlam bulmasıdır. Ancak teodise, insanların mutluluk seviyesini artırmak için değil, onların bir anlam krizine ulaşmalarını engellemek için var olan dinî içerikli açıklamalardır.

3.3. Din-Toplum İlişkileri

Dinî meşrulaştırımın yanı sıra din-toplum ilişkilerini anlamak, din ve toplumsal değişimin karşılıklı etkileşimini anlamayı kolaylaştıracağı için yazar eserinde din-toplum ilişkilerine de yer vermiştir. İlk insan ve ilk toplumla birlikte din de varlığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla insan ve toplum ile din arasında sıkı bir ilişki vardır; birbirlerini etkilemişler ve etkilemektedirler. "Din, insan toplumlarının evrensel bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır."⁷ Din, insanların sosyal hayatında her zamanda ve mekânda onları etki altında bırakmıştır. Çünkü dinlerde bulunan ahlaki ilke ve yasalar insanların reel hayatını derinden etkiler ve dolayısıyla sosyal düzenin yapısının belirlenmesinde etkin bir rol oynar.⁸

Din-toplum ilişkileri bağlamında yapılan incelemelere göre, dinin toplum üzerindeki etkisinin birinci dereceden olduğu görülmüştür. Din toplumları ahlak, inanç, bilgi ve kültür gibi çok boyutlu yönlerden etki altına almış; aile, kabile, millet gibi birlikleri de bu etkileşim altında tutmayı başarmıştır. Aynı zamanda din, devleti de farklı açılardan etkilemiştir. Dinin de belli zaman ve zeminlerde toplum etkisinde kaldığı görülmüştür. Çünkü din, insan toplumlarına gönderilmiş olması dolayısıyla içinden çıktığı toplumun etkisi altında kalır.⁹

Sonuç olarak, din-toplum ilişkilerinin tek yönlü olmadığı ve birbirlerine karşılıklılık esasına göre tesir ettikleri görülür. Zira dinin toplum üzerinde etkisi olduğu gibi toplumun da din üzerinde etkisi

⁶ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 91.

⁷ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 96.

⁸ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 97.

⁹ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 100.

mevcuttur ve bu durum gözetilmeden din-toplum ilişkisi sağlıklı bir sosyolojik perspektiften incelenemez.

Bir yönüyle din toplum üzerinde öyle etkili olmaktadır ki toplum, kendini din ile ifade etmekte; diğer bir yönüyle ise, toplum din üzerinde öylesine etkin bir varlık göstermektedir ki din, kendini toplumla, toplumların kendi farklı özellik ve şartlarıyla ifade etmektedir. Bu durumda denilebilir ki din, kendini toplumla, toplum da kendini din ile izah etmekte; din kendisinin bağlı olduğu toplumu açıklamakta, toplum da kendisinin bağlı bulunduğu dini açıklamaktadır.¹⁰

4. Din ile Toplumsal Değişimin Karşılıklı İlişkileri

4.1. Dinin Etkili Olduğu Din-Toplumsal Değişim İlişkisi

Din, toplumsal değişmeyi tek boyutta etkilemez. Bazı durumlarda toplumsal değişme karşısında din, mevcut değişmeyi hızlandırıcı ve destekleyici olabileceği gibi bazı durumlarda ise yavaşlatıcı veya engelleyici olabilmektedir. Dinin toplum üzerindeki veya toplumsal değişimle ilişkisindeki önemli hususlardan birisi de onun izlediği stratejidir. Mesela din, öncelikle içinde doğduğu toplumu tanıma-ya çalışır. İkinci aşamada kendini ortaya koyar, üçüncü aşamada ise tanıdığı toplum üzerindeki etkilerini gösterir ve bu minvalde toplumun değişmesi için harekete geçer. İlk aşamada edilgen görünen din, hemen sonra etkin bir şekilde kendisini ortaya koyar.

Burada üzerine duracağımız başka bir husus ise, yazarın konuyu ve konuları örneklerle zenginleştirmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştırmakta, anlatılanı somut hâle getirmektedir. Bilhassa örnekleri ilgili başlığa uygun düşmesi bağlamında konumlandırması konuyu daha açık hâle getirmiştir:

Din, pek çok açıdan toplumsal değişimde etkili olabilir. Din, bir toplumun teknolojik ve sanayi alanında gelişmesinin motoru olabileceği gibi tersi de olabilir. Bunun örneklerini Yahudilik, Budizm, Hinduizm, Konfüçyanizm, Hıristiyanlık, İslam vb. dinlerin tarihsel ve sosyolojik gerçeklikleri içinde gözlemlemek mümkündür. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bunun örnekleri açıkça görülebilir. Mesela İslam'ın Mekke'de ortaya çıkışından Medine'de toplumsal düzen oluşturmaya ve daha sonraki pek çok olaylara kadar değişimde önemli bir faktör olduğu bilinmektedir. Japonya'da Şintoizm'in modernleşme ve sanayileşmede ne kadar etkili bir rol oynadığı bilinmektedir.¹¹

4.2. Toplumsal Değişimi Yavaşlatıcı ve Engelleyici Bir Faktör Olarak Din

Bir din; yeni olayların, değerlerin ve durumları oluşturmasının yanı sıra kimi zaman muhafaza edici yönüyle de eski olana bağlı kalmış ve onu korumuştur. Din-toplumsal değişim ilişkileri incelenirken de toplumsal değişim karşısında dinin çoğu zaman frenleyici ve engelleyici olduğu, toplumsal değişime karşı mevcut durumu desteklediği şeklinde görüşler meydana gelmiştir. Bu durum tartışmaya açık bir konu olsa da haklılık yönünün olduğu da gerçektir. Çünkü dinin koruyucu, tutucu ve

¹⁰ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 102.

¹¹ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 106.

muhafazakâr bir boyutu vardır. Dinin muhafaza edici yönünün olması dolayısıyla insanların mevcut durumu korumasının temel sebeplerinden birisi de insanların ahiret inancıdır. Bu inanç dolayısıyla insanlar, başlarına gelen haksızlık veya felaket durumlarında öbür dünyada adaletin muhakkak geleceğini bilerek büyük tepkiler vermemişler; böylece bu dünyada pek çok kargaşanın ve kaosun çıkmasına engel olmuşlardır.

Din aynı zamanda insanların devletle ilişkilerini düzenleyerek toplumsal düzenin oluşmasına katkı sağlamaktadır. İslam toplumlarında mevcut olan yöneticiye itaat kültürünün reel hayata aktarılmasıyla insanlar toplumda birbirleriyle kaynaşacak, kaosun çıkmasına engel olacak ve sulh içinde yaşayacaklardır. Bu yönüyle dinî meşrulaştırım örneği söz konusudur.

Bu çerçevede din, bireylere kazandırdığı söz konusu itaat anlayışı vasıtasıyla toplum içinde, özellikle yönetici seçkinlerden haksızlık olarak görülen durum ve eylemlere karşı susmayı, sabretmeyi temin ederek de sosyal bütünleşmede işlevsellik gösterir.¹²

Örneğin, yeniliğe ve değişime bir tepki olarak erken dönemlerde ortaya çıkan bid'at kültürü ve içtihat kapısının kapanması şeklindeki görüşler sebebiyle toplumda şekilcilik ve taklitçilik zuhur etmiştir. İslam, ilk dönemlerde çok güçlü bir toplumsal değişim faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonradan ise Müslümanların yenilik karşısında muhafazakâr bir tutum aldığı görülmüştür. Din, değişme karşısında bu tarz bir tutuculuk sergilese de bu durum onun genel karakteristiğini oluşturma yetkisini sağlamaz. Sosyal değişme karşısında dinin her çeşit değişimi ve yeniliği inkâr ettiği şeklindeki görüş hatalıdır. Çünkü din, özü itibarıyla zaten insana, eşyaya, evrene, olaylara ve topluma yeni bir bakış, bir dünya görüşü ve hayat tarzı sunar. Dolayısıyla hem dinin hem de özelde İslam dininin muhafazakâr ve değişime engel olma yönüyle tanımlanmış olması onun dinamik bir özü bünyesinde bulundurduğu gerçeğini inkâr edemez.

4.3. Toplumsal Değişimi Takviye Edici Bir Faktör Olarak Din

Din, yalnızca toplumsal değişimi engelleyici yahut yavaşlatıcı yönüyle ön plana çıkmaz; onun mevcut toplumsal değişimi destekleyici, takviye edici veya hızlandırıcı yönü de bulunmaktadır.

Yapılan araştırmalara göre din veya dinî hareketler, sosyal çatışmadan doğabildikleri gibi sosyal çatışmaya sebebiyet de verebilirler. Dolayısıyla dinî hareketlerin değişmelere kaynaklık ettiğini söylemek haklı bir isabet olsa gerektir. Din toplumsal değişmeyi destekleyerek değişime yön verebileceği gibi sosyal değişmeler neticesinde ortaya çıkacak olan toplumdaki uyumsuzluk ve adaptasyon sorununda da uyum sağlamak, kaynaştırmak ve adaptasyon sürecini hızlandırmak gibi roller alır.

4.4. Toplumsal Değişimin Temel Faktörü Olarak Din

Din, toplumsal değişmeyi olumlu veya olumsuz yönde etkileyebileceği gibi bizzat toplumsal değişimin temel faktörü de olabilmektedir. Toplumsal değişimi takviye edici bir faktör olarak din, toplumsal değişmeye kaynaklık eden ve bu değişmeye neden olan dinden ayrılmaktadır. Çünkü toplumsal değişmede destekleyici faktör olan din, başka faktörlerin yanında bir faktör iken, toplumsal değişmeye neden olan din, onun gerçekleşmesinde etken konumuna sahiptir.

¹² Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 108.

Weber'in "peygamber ve rahip" tiplemesindeki peygamber rolü, mevcut kalıp ve düzenlere meydan okuyan karizmatik bir şahsiyettir. Bu meydan okumasında başarılı olması hâlinde yeni mesajı taraftarlarının hayatlarında köklü değişikliklere neden olur. Tıpkı İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.s) Cahiliye dönemi Mekke'sine getirdiği köklü değişiklikler gibi. Çok ciddi ve büyük bir toplumsal değişmeye sebebiyet olan Hz. Muhammed (s.a.s), Cahiliye dönemi diye adlandırılan Mekke'den, medeniyet dönemine yani Medine'ye taraftarlarıyla birlikte hicret ederek toplumsal değişmenin aktörü ve öncüsü olmuştur.

4.5. Dinin Etkilendiği Toplumsal Değişim-Din İlişkisi

Yazar, din-toplumsal değişim ilişkisinin karşılıklı olduğunu pek çok kez vurgulamıştır. Toplumu derinden etkileyen çok güçlü bir fenomen olarak din, aynı zamanda etkilediği toplumdaki da etkilenmiştir. Beşerî bir fenomen olan din, bir toplum olayı olmasına karşın, kendisini koruma çabası içerisinde olsa da toplumsal değişmelerden etkilenmiştir. Fakat bu durumdan yola çıkarak diğer toplum olaylarında olduğu gibi dini de onların yanına indirgemek; onların bir sonucu olarak görmek son derece yanlış bir tespittir. Bu bağlamda örneğin Durkheim etrafında toplanan sosyologlar, pozitivist bir anlayışla ve toplumdan kaynaklanan şartlarla dini rasyonelize etmeye çalışmışlar ve onu sosyal şartların bir ürünü olarak görmüşlerdir. Bunun yanı sıra Weber, Din Sosyolojisi adlı eserinde "dinin, toplumun kutsalla kurulan bağla belirlenen gerçekliği ve onu vasıf ve muhtevasının içinde çıktığı ve yaşadığı toplumsal statü ve sınıf farklılıklarının basit bir işlevinden ibaret olmayacağını ısrarla belirtmektedir."¹³

4.6. Dini Olumsuz Yönde Etkileyen Bir Faktör Olarak Toplumsal Değişim

Din, toplumsal değişimde olumsuz bir faktör olarak karşımıza çıkabileceği gibi toplumsal değişim de dini olumsuz yönde etkileyebilme faktörü olarak karşımıza çıkabilmektedir. En basit örnekle, toplumsal değişimle birlikte dindarlar arasında çatışma çıkması, konu bağlamında önemlidir. Geleneksel yapıdan hızla modern yapıya yönelen toplumlar; yeniliğin, modernliğin ve sekülerizmin etkisiyle geleneksel dinî yapıları, inançları ve değerleri olumsuz yönde etkileyebilmektedirler. Özellikle sekülerleşmenin de etkisiyle giderek dünyevileşen toplumun zamanla dinden uzaklaşacağı şeklindeki görüşün her ne kadar haklılık payı olsa da tümüyle bu teoriyi kabullenmek büyük bir yanlısamadır. Hatta modern ve postmodern toplumlarda dindarlık oranının arttığı da görülmüştür. Sekülerleşmenin etkisiyle geleneksel zamanlardaki dindarlığın modern zamanda değişime uğradığı doğrudur. Fakat bu durum, dünyevileşme karşısında dindarlığın geri çekilişi anlamına gelmemektedir. Aksine din geri çekilmemiş, değişen şartlar içerisinde değişerek kendini ortaya koymuştur.

Modernizm toplumun zamanla rasyonelleşeceği temeline inşa olmuşken sekülerizm ise dini etkisiz hâle getirme görevini üstlenmiştir. Fakat başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere pek çok toplumda bunun tam tersi olmuştur. Hatta modernleşme dinin etkisini azaltmamış, aksine arttırmıştır. Çünkü toplum, modernleşmenin etkisiyle bir kimlik bunalımı ve boşluk hissini tecrübe ederek arayış içine girmiş ve buna en kaliteli tarzda karşılık verecek olan dine yönelmiştir. Sonuç itibarıyla

¹³ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 142.

modern toplumlarda din bir şekilde olumsuz yönde etkilenecek toplumsal değişimin din üzerindeki menfi etkilerine somut örnek oluşturmuştur. Fakat buradan dinin gerilediği şeklinde bir sonuç ortaya çıkarılmamalıdır.

4.7. Dini Olumlu Yönde Etkileyen Bir Faktör Olarak Toplumsal Değişim

Dini olumsuz yönde etkileyen bir toplumsal değişimden söz edilebileceği gibi dini olumlu yönde etkileyen değişimden söz etmek de mümkündür. Nitekim toplumdaki bazı gelişmeler ve değişimler, dini olumlu yönde etkileyebilir. Konuyu daha somut hâle getirmek adına Sovyetler Birliği ile ilgili olan örnekten bahsedilebilir:

Sovyetler’de din dışı ve dine karşıt bir biçimde gerçekleştirilmeye çalışılan modernleşme, bazen dinin zayıflamasını beraberinde getirmişse de bazen de özellikle onunla mücadele etme temelinde dinin güçlenmesine sebep olmuştur. Bunun en azından Müslümanlarla ilgili olarak doğru olduğu söylenebilir. Yine Sovyetler’in dağılmasıyla birlikte Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları yönünde kendini gösteren değişim de İslami canlanmada etkili olmuştur.¹⁴

4.8. Toplumsal Değişimle Birlikte Dinin Değişimi

Bir toplum değişime uğrayabileceği gibi toplumla ilişki içinde olan dinlerin de değişiminden bahsetmek söz konusudur. Zaman içerisinde değişen sosyal şartlar karşısında dinin de kendisini yenilediği, yeni bir hukuk anlayışı ile çağa ayak uydurmak için çalıştığı görülür. Ancak burada kastedilen, dinlerin toplumsal değişimden doğrudan etkilenmesi şeklinde değildir. Asıl olan, dinin toplumsal değişimi, çağın özelliklerini ve kültürel yapıyı dikkate alarak kendini değiştirmesidir. Mesela İslam dini özelinde ele alınacak olursa, zamanla farklı coğrafyalarda çeşitli mezheplerin ortaya çıkması ve çağın şartlarına cevap verir nitelikte olmasının gözetilmesi bu bağlamda önemlidir. Netice itibarıyla toplumsal değişimle birlikte dinin de değiştiği veya değişmeye çalıştığı toplumsal bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, toplumsal değişim karşısında etken veya edilgen bir role sahip olan din; sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel vb. birçok etmenle etkileşim hâlinde bulunmaktadır. Fakat toplumsal değişimin en yegâne faktörü olan insan, belirleyiciliği ve iradesi ile merkezi bir konuma sahiptir. Toplum ise çeşitli toplum kesimlerinin öncülüğünde ilişkilerin gidişatını belirleyici işlevdedir.

5. Kur’an’da Toplumsal Değişim

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde yazar, İslam dininin birincil kaynağı olan Kur’an’da toplumsal değişimin nasıl ele alındığını görmek açısından “Kur’an’da Toplumsal Değişim” başlıklı bölümü yer vermiştir. Söz konusu başlık “Kur’an’da Sünnetullah” ve “Toplumsal Değişim” olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır.

¹⁴ Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, 170.

5.1. Kur'an'da Sünnetullah

Bu başlık altında yazar “sünnetullah” ve “ecel” alt başlıkları altında kavramların etimolojik karşılıklarını, Kur'an'da bulunduğu şekilleri ve toplumsal değişimdeki rolünü ele almak suretiyle çalışmasını zenginleştirmiştir. Çalışmamızın kapsamı gereği her iki kavramı da ele almak mümkün olmayacağından sünnetullah kavramını kısaca ele almakla yetineceğiz.

5.1.1. Sünnetullah

Sünnetullahın evrenselliği ve değişmezliği ilkesi, tarihsel olayların rastgele yaşanmadığını, bilakis Allah'ın belirlediği yasa ve kurallara göre şekil aldığını belirtmektedir. Aynı zamanda Allah'ın kimse için davranış stilini değiştirmeyeceğini; herkese eşit ve adil bir şekilde hükmünün geçeceğini vurgulamaktadır:

“Allah'ın yasalarında asla bir değişme bulamazsın; Allah'ın yasalarında asla bir sapma da bulamazsın...”¹⁵

Kur'an; toplumların yükseliş, düşüş ve çöküşlerini kontrol eden bazı hükümler koymuş ve buna göre toplumun yönünü ve gidişatını belirlemiştir. Ancak buradan irade sahibi insanın toplumsal yaşamında söz sahibi olamayacağı anlamı çıkmamalıdır. Sünnetullahın kesinliği insanı baskıya ve zora itmiş değildir. Aksine ilahî sünnet, insanı kendi iradesiyle seçmiş olduğu yaşam stiline sonuçlarıyla baş başa bırakmaktadır. Ra'd suresinin 11. ayetinde belirtildiği üzere Allah insana tarihsel yasalar karşısında şartlı önermeler sunmuştur: *“Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.”¹⁶*

Buna bağlı olarak Allah'ın tavrı, insanın tavrına bağlı olarak yön bulur. İktbal'in dediği gibi:

Çevresinde bulunan evrenin en büyük hamlelerine katılmak, insana nasip olmuştur. Bazen dünyada mevcut güçlere uyan, bazen de bunları kendi amaçlarına ulaşmak için kullanmak azmiyle bütün gayretini gösteren insan, gerek kendi kaderine, gerekse evreninkine bir yön verebilecek güçtedir. Bu aşamalı değişiklik meydana geldikçe Allah, insanı destekler. Yeter ki insan ilk gayreti gösterebilir. İnsan ilk gayreti göstermezse, bünyesinde yatan zenginlikleri işlemezse, ilerlemekte olan hayata içten gelen bir hamleyle katılmak arzusunu duymazsa, ruhu sertleşir, taş gibi olur ve kendisi de ölü bir cisim hâline gelir.¹⁷

5.1.2. Toplumsal Değişim

Bu başlık altında yazar, Kur'an'da değişme olgusuyla ifade edilen tebdil, tahvil, inkılab, tağyir, müdavele, daire ve irtidad kavramları üzerine sosyolojik açıdan yaklaşmış; toplumsal değişim ve toplumsal çöküş ile ilgisini ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

¹⁵ Kur'an Yolu (Erişim 20 Temmuz 2022), el-Fâtır 35/43.

¹⁶ er-Ra'd 13/11.

¹⁷ Muhammed İktbal, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. Ahmet Asrar (İstanbul, Bir Yay., 1984), 30, akt. Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 196.

Sonuç

Toplumsal Değişme ve Din adlı kitapta din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkileri araştırılırken öncelikle din fenomeni ve sonra toplumsal değişim kavramı ayrı ayrı ele alınmış; bu kavramlara ait görüşlere yer verilmiş ve sonra da din ile toplumsal değişimin karşılıklı etkileşimi mercek altına alınmıştır. Eserde dinin toplumsal işlevleri de ele alınarak din ile toplumsal değişimin karşılıklı etkileşimi bağlamında birbirlerini etkiledikleri noktalara değinilmiştir. Çalışmada ayrıca İslam dininin toplumsal değişme karşısındaki faktörünün ne olduğunun anlaşılması için Kur'an'da toplumsal değişime vurgu yapan kavramlar ele alınmıştır. Yazar, eserini okuyucuya sunarken tarafsız olmaya özen göstererek okuyucuya objektif bir bakış açısı sunmaya çalışmıştır.

Kaynakça

- Kur'an Yolu*. Erişim 20 Temmuz 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>.
Okumuş, E. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
Okumuş, E. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2018.